

A Báthoriak levelezése I. Erzsébet angol királynővel

A XVI. század utolsó negyede angol—magyar kapcsolatainak érdekes fejezete az a levelezés, amelyet a különböző Báthoriak folytattak I. Erzsébet angol királynővel. A Báthori István lengyel királlyá választása utáni években az angol kereskedők fokozott erőfeszítéseket tesznek, hogy a Hansa-városok kereskedelmi monopóliumát megtörve, bekapcsolják Oroszországot és a lengyel-litván területeket is áruforgalmukba. A lengyel koronához tartozó poroszországi Elbinga (ma Elbląg) kikötőjében akartak kereskedelmi kirendeltséget létesíteni, s erről folytattak hosszas tárgyalásokat a királlyal — amelynek eredményeképpen az angol Eastland Company ezt a kiváltságot (Danzig város heves tiltakozása ellenére) már 1579-ben Báthori Istvántól kapta, s azt később III. Zsigmond meg is erősítette.¹ Az angol diplomácia fontos szerepet játszott az 1590-es lengyel—török háború elkerülésében, majd 1593-ban Báthori Zsigmond Zalánkeményi Kakas Istvánt küldte ki követként az angol udvarba. A küldetés céljáról Jan Zamojszki lengyel kancellár 1593. október 11-i leveléből értesülhetünk², amelyben Erzsébet királynőnek előadja Erdély sajátságos helyzetét János Zsigmondtól kezdődően, s közli, hogy a törökök most súlyosbítják az eredeti feltételeket, több adót rónak ki Báthori Zsigmondra; Zamojszki tehát kéri, járjon közben a királynő követe a töröknél, enyhítse az Erdélyre nehezedő nyomást. Ugyanekkor Báthori András bíboros, Warmia püspöke is levelet intéz a királynőhöz: ő mindig pártfogolta és pártfogolni is fogja a lengyel területen működő angol kereskedőket, s kéri a királynő hasonló jóindulatát az erdélyi ügyekben.³

1594 vészes év Erdély történetében. Ennek az évnek a nyarán fogatta le és végeztette ki törvénytelen módon Báthori Zsigmond a Habsburg-szövetséget ellenző erdélyi főembereket, Kovacsóczy Farkast, Kendi Sándort, Báthori Boldizsárt és társaikat. Ifjabb Báthori István családjával együtt Lengyelországba menekült. Ezek után nem okoz meglepetést, hogy 1595 januárjában Miechówból Báthori András újabb levélben fordul Erzsébet királynőhöz, amelyben felpanaszolja Zsigmond zsarnokságát, Boldizsár bátyja megöletését és István menekülését. Majd így folytatja latin nyelvű levelét: „De azzal, hogy mimódon történtek ezek az események, nem kívánom terhelni Szent Királyi Felsőged füleit. [Zsigmond] udvaroncaitól és bizalmi embereitől tudjuk ennek az egész tragédiának az okát, amelyet majd elküldök Felsőgednek, s ebből Felsőged könnyen kiveheti, kinek a tanácsa van mindezek mögött.” Az utalás burkolt, de nyilvánvaló, hogy kiről van szó: Báthori András azt sejteti, hogy Báthori Zsigmond a jezsuiták (különösen Alfonso Carillo) tanácsára számolt le az erdélyi „törökbarát” főurakkal, ezt nem akarja papírra vetni. Mindenesetre felkéri a királynőt, jelöljön ki valakit megbízottjául az elbingai angolok közül, akinek a bíboros részletesen elmondhatja a történeteket, s elküldheti a bizonyítékokat.⁴

A következő feljegyzés már egy angol diplomata, Dr. Christopher Parkins tollából származik, aki Erzsébet megbízásából „oratóri” szerepet teljesített a lengyel udvarban. Parkins 1595 tavaszán járt Elbingában, majd Krakkóban, és a királynőnek tett részletes jelentésében, amelyet körülbelül ugyanaz év május—júniusára keltezhetünk (nincs rajta pontos keltezés), a következőket írja: „Báthori bíboros az udvariasság különféle jeleit mutatta ki velem szemben Krakkóban, és azt is tudtomra adta, hogy nagyon szeretne velem bizalmas formában beszélgetni. Így, amikor visszatértem Poroszországba, ellátogattam egy házába⁵, ahol igen jól tartott és hosszan tárgyaltam vele. Magát az ügyet Ófelsége megértheti a [mellékelt] levelekből.”⁶

1595 júliusában, miután a királynő melegegedését fejezte ki Parkins lengyelországi tájékozódásával kapcsolatban, Parkins több levelet írt Sir Robert Cecil

kancellárnak. Egyikükben a megoldandó problémák között említi, „hogyan lehetne kedvezni az erdélyi Báthoriaknak”; ugyanitt közli, hogy megfogalmazott egy Báthori Andrásnak és ifjabb Báthori Istvánnak küldendő levelet, amelyet majd elküld betekintésre Cecilnek.⁷ Nyilván erre lehetett válasz Andrásék újabb levele, amelyet Dr. Christopher Parkins 1595. november 15-én (az új kalendárium szerint 25-én) vett kézhez. Ezt a következőképp summázza az angol kancellárnak: „Levelek jöttek a Báthoriaktól. A Bíboros és István herceg [Earle Stephen] tisztelegnek Öfelsége előtt, könyörögve, hogy szánja meg csapásuktól sújtott Erdélyüket. Alázatosan kéri Öfelségét, utasítsa Nagykövetét az irányban, hogy tudakolja meg, milyen szándékai vannak a töröknek Erdéllyel szemben. Ha úgy találja, hogy szándékuk bosszúálló, azért esedeznek Öfelségének a kereszténység iránti szeretetének nevében, tartsa meg azt [ti. Erdélyt]. István herceg ajánlkozik: kész rá, hogy megjelenjen [Angliában], és itt szóljon ez ügyben, hogyha úgy kívántatik.”⁸ Cecil nem értette pontosan, miről van szó. Túl bonyolult lehetett számára az erdélyi helyzet, mert pár nappal később Parkinsnak külön sorokban kellett elmagyaráznia a Báthoriak politikai koncepcióját: „A Báthoriak, mivel hadban állnak az osztrák uralkodóházzal, kéri Öfelségét, oltalmazza meg azt [Erdélyt], hogy az keresztény maradjon, nem osztrák, hanem semleges, ezért évi adót ajánlva fel, amit mindkét testvér néki [Parkinsnak? a levél hozójának?] szóban megerősített.”⁹

Ebből a szövegből nem egészen világos, kinek fizetnék az adót a Báthoriak koncepciójuk érvényesülése, vagyis a politikai feltételek kedvező alakulása esetén — a töröknek, Ausztriának, esetleg Angliának? Mindenesetre a királynót az egész ügy csak mérsékelten érdekelte. Lehet, hogy a konstantinápolyi követet megbízta a török szándékának kifürkészésével, de egyébként kiterő választ adott. Idézzük újra Parkinsot, aki Sir Robert Cecilnek írja 1595 novemberében: „Választ adtam Báthori István herceg levelére. A lényege az, hogy Öfelsége Erdélyt és a Báthoriakat szeretné megtartani a kereszténységnek, de most nem fog ezzel tovább foglalkozni; ezért a herceg ne fáradjon el Angliába, hanem... vigasztalódjék az Úr gondviselésében, amely sohasem hagyja el azokat, akik bízunk benne.”¹⁰

Ezután a kapcsolat ugyan megszakad a lengyelországi Báthoriak és az angol kancellária között, de meglepő módon másfél évvel később újra szorosabb kapcsolatot alakul ki, amelynek hasznélvezője ellenfelük, Báthori Zsigmond. Sir Edward Barton konstantinápolyi angol követ ugyanis, akit a szultán igen nagyra becsült, és elhalmozott figyelmével (még magyarországi hadjárata, Eger ostromához is magával vitt!), s aki már 1595-ben felvette a levélkapcsolatot az erdélyi fejedellemmel, 1597-ben újra írt Báthori Zsigmondnak, azt tanácsolva, kössön fegyverszünetet a törökkel. Zsigmond követei 1597. május 25-én meg is érkeztek a Portára, ahol a parancs szerint meg kellett várniuk Barton érkezését, de amint azt Velence portai követe egy levelében megjegyezte, a béke sorsa Barton közvetítése ellenére is bizonytalan maradt.¹¹ Báthori Zsigmond, mint mindig, most is kettős játékot űzött: már 1597 elején tárgyalt Prágával, és ugyanaz év decemberében megkötötte a szerződést a Habsburgokkal Erdély átadásáról, belekezdett veszélyes és a lehető legrosszabbul vitt játszmájába.

Báthori Zsigmond hatalomvágygal párosult állhatatlansága szinte beteges jellegű volt: elment Oppelnba, lemondott, de amikor úgy érezte, „nem váltak be a számításai”, puccszerűen visszatért, hogy aztán újra lemondjon, addigi ellensége, Báthori András bíboros javára. Az utóbbi 1599. március 30-án tette le a fejedelmi esküt, aminek némi ára is volt — Zsigmond megkapta érte Marosvécs és Sajó uradalmát, négy helység tizedjévédelmét, s nagyobb összeg készpénzt.¹² Mivel ifjabb Báthori Istvánnak Lengyelországban kötött második házassága révén ott is voltak birtokai, s ő is részt vett az egyezésben, Zsigmond egy Leyki nevű lengyel falut is kapott Istvántól.¹³ Az új helyzetben sem kellett tehát szűkölködni; jellemének ismeretében azonban szinte természetes, hogy alig érkezett meg Lengyelországba, máris újabb tervek kezdett szőni. Fejébe vette például, hogy elmegy Angliába.

Erre a kevésbé ismert epizódra vonatkozólag két forrást idézhetünk. Az egyikben, amit (elégé kritikatlan formában) már Kropf Lajos közzétett¹⁴, Giovanni Mocenigo velencei követ Rómából, 1600. január elsején azt írja a Dogénak, hogy „híre érkezett, miszerint Zsigmond erdélyi fejedelem Angliából visszatérőben (Az én kiemelésem — G. Gy.), ahová Lengyelországból ment, fogságba esett Pomerániában, és hogy a szász választófejedelem értesítette a császárt, utasítást kérve, miképpen bánjon a fejedellemmel.”¹⁵ Kalandregénybe illő történet, ha igaz. Csakhogy több okunk van feltételezni, hogy Mocenigo itt erősen kiszínezett rémhírt, magyarul „kacsát” továbbított. A hír valóságmagja az, hogy Zsigmond valóban már 1599-ben szeretett volna Angliába utazni. Ezt egy újonnan előkerült jelentésből tudjuk, amit Jan Gostomski információi alapján állítottak össze a spanyol udvar vagy a kancellária tájékoztatására. Ez a Gostomski a poznańi palatinus fia volt, ifjan

rekatolizált, később a jezsuiták bőkezű pártfogója lett; 1599-ben, amikor III. Zsigmond Habsburg-lány első felesége meghalt, követségben járt a prágai udvarban, s akkor írhatta az idézett jelentést, amelyben a többi közt ezt olvassuk: „Sigismundus voluit ire Angliam, sed ei doctor quidam Jaris, Scotus natione, apud Cancellarium existens, perspectis ipsius moribus vagabundis et levioribus, id disuasit.”¹⁶ Tehát Zsigmond legszívesebben hajóra is szállt volna, de ez a lengyel királyi kancellária körül működő, sokat utazott skót, Jaris (vagy Jarvis?), lebeszélte róla, mondván, hogy túl veszélyes lenne így nekiindulni. Így aztán hosszabb utazás helyett Zsigmond csak Danckába látogatott el inkognitóban, ahonnan még 1599. augusztusi végén Heilsbergbe távozott, hogy megtelepedjen András üresen hagyott püspöki palotájában.¹⁷

De ha Báthori Zsigmond nem is indult neki vaktában Angliának 1599 nyarán, még egy évvel később is Erzsébet királynő jóindulatától várta az ország sorsának megoldását. Tudott volna András és István korábbi levelezéséről Erzsébettel, vagy esetleg angol és skót zsoldosok toborzására gondolhatott? Nem tudjuk eldönteni. Függetlenül attól, hogy mit akart elérni Angliában, sikerült meggyőznie Zamojszki lengyel kancellárt szándéka komolyságáról. Zamojszki ugyanis 1600. június 20-i keltezéssel egyszerre több levelet intézett az angol királyi udvarhoz (a királynőhöz és Sir Robert Cecilhez), amelyekben kéri, hogy adjanak menedékjogot Angliában Báthori Zsigmondnak. Ugyanakkor a dán kancelláriának is írt, *salvus conductus*, áthaladási engedélyt kérve Zsigmond számára.¹⁸ A leveleket Zamojszki egy skót jogásztanárral, Dr. William Bruce-szal küldte Angliába. Bruce korábban Würzburgban, majd rövid ideig a zamości akadémián tanított római jogot, de korábban (1594-ben) Magyarországon is megfordult, önkéntesként a török elleni hadjáratban — innen ment aztán Lengyelországba. Bruce természetesen jelentkezik Dr. Christopher Parkinsnál, aki ezt jelenti az angol kancellárnak: „Attól az úrtól, akit a lengyel kancellár küldött, azt hallottam, hogy az erdélyi Zsigmondot halálra keresik az osztrákok, akik ezáltal remélik, hogy a tartományt majd békében bírhatják.”¹⁹ Mivel Zsigmond kérését a menedékjog ügyében Zamojszki támogatja, akit Parkins „a kereszténység legjobb és legtisztelteméltóbb alattvalói” között tart számon, azt javasolja Cecilnek, adjanak menedékjogot Zsigmondnak, de csak magánemberként, nem mint erdélyi fejedelemnek, mert az utóbbi felingerelné a császárt. (1600 nyarán Báthori András már halott, Mihály vajda *de facto* fejedelem, de nemsokára Básta legyőzi Miriszlónál.) Ezeknek a tárgyalásoknak az eredménye az a menlevél, amelyet Erzsébet 1600. szeptember 8-i keltezéssel állít ki Báthori Zsigmond részére, és küld el Zamojszkinak.²⁰

Most már tehát mehetne a nyughatatlan exfejedelem Angliába, de nem megy; mivel közben megváltozott a moldvai és az erdélyi helyzet, s ha Zamojszki ad katonai segítséget a hatalom visszaszerzésére, jobb megragadni a kínálkozó alkalmat. Mint tudjuk, 1601 elején Báthori Zsigmond rövid időre újra fejedelem lett, hogy aztán nem sokkal később véglegesen lemondjon és távozzon a hadaktól sanyargatott, belső harcoktól legyengített és kimerült Erdélyből. Harmadik távozása után már úgy tetszik, belenyugodott sorsába, elfogadta, amit a császártól kapott, s többé nem kíváncsított Angliába. Ahol egyébként nevét egy korabeli *bestseller* tette ismertté, Richard Knolles alapvető fontosságú műve: *The Generall Historie of the Turkes* (London, 1603). Knollest annyira megragadták Báthori Zsigmond korábbi győzelmei a törökön, hogy művében lenyomatta az exfejedelem arcképét, s rövid versben dicsőítette tetteit, mondván: „Miles eras Christi, nulli pietate secundus...” Szamosközy ennél szigorúbban ítélte meg Báthori Zsigmond karrierjét, s teljes joggal: sokkal több bajt hozott Erdélyre, mint dicsőséget. Végül is angliai látogatásának a tervét is csak azok közé a kuriózumok közé sorolhatjuk, amelyet a kigondolt és elvetett tervek általában jelentenek a múlt tanulmányozójának; pedig ha eljut Angliába, és ott marad, talán több haszna lett volna belőle hazájának...

Gömöri György

JEGYZETEK

- 1 *The New Cambridge Modern History* III. Cambridge, 1968. 401.
- 2 *Elementa ad Fontium Editiones XVII. Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici, Pars II.* Ed. C. H. Talbot. Roma, 1967. 147—148.
- 3 *Magyar Történelmi Okmánytár* V. Pest, 1859. 189—191.
- 4 I. m. 192—193. Közli az *Elementa... XVII.* is 152. számú darabjaként.
- 5 Heilsbergéről vagy Braunsbergéről lehet szó.
- 6 *Elementa ad Fontium Editiones IV—V.* Ed. C. H. Talbot. Roma, 1961. 182.

7. *Elementa ad Fontium Editiones XVII.* 156.
8. Uo. a 104. sz. levélben.
9. Uo. a 105. sz. levélben.
10. *Calendar of State Papers. Domestic Series. Elizabeth 1595—1597.* London, 1869. 125.
11. *Calendar of State Papers. Venetian. 1592—1603.* London, 1897. 269.
12. Szamosközy István: *Erdély története.* Budapest, 1977. 458.
13. *Elementa ad Fontium Editiones XIX. Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas. VI. Pars.* Ed. V. Meysztowicz. Róma, 1968. 105.
14. *Századok,* 1905. 479—480.
15. *Calendar of State Papers, Venetian. 1592—1603.* 387.
16. *Elementa... XIX.* 106.
17. Lásd a Veress-hagyaték MS 477/28 alatt (az MTA budapesti kéziratárában), a bécsi udvari könyvtár MS Fugger 8772. K. 177 alapján.
18. Leveleit közli a *Calendar of the MSS of the Marquis of Salisbury. Part X.* London, 1904. 177., valamint az *Elementa ad Fontium Editiones XXIX. Res Polonica ex Archivo Regni Daniae V.* Róma, 1972. 88.
19. *Calendar of the MSS of the Marquis of Salisbury, Part X.* 290.
20. *Elementa... XVII.* 262.

Kelemen Lajos tanítványaként

Többen kifogásolták, hogy a Kelemen Lajos születésének századik évfordulója alkalmából megjelent sok szép megemlékezés, életrajz stb. mellett miért nem gyűjtöttem össze én is, aki legrégebben ismertem és legközelebb állottam hozzá, a vele kapcsolatos emlékeimet. Egyesek tréfásan meg is jegyezték, hogy talán újabb évfordulóra várok.

Sok mindenről lemaradtam az életben, amit később nagyon megbántam, ezek közé sorolom ezt, a magam is mulasztásnak érzett eljárásomat.

Azt a sok tudást, szeretetet, érdemen felüli megbecsülést, amit egy életen át ez igaz embertől kaptam, annak csak igazán csekély hálaalrovása, ha megemlékezem mindezekről.

Erdélyi Zsuzsa, a kiváló néprajzi gyűjtő és író, aki tavaly nyáron Kelemen Lajosról való megemlékezéseimet magnószalagra vette, azt mondta, hogy róla írni mindig aktuális. Ez bátorítólag hatott rám, hogy a centenárium után két évvel is íráshoz lássak.

Egyik méltatója azt írja, hogy Kelemen Lajos „kénytelen volt nevelői állást vállalni”. Ezt ő maga szóban és írásban egészen másképp fogalmazta meg. A Bolyai-ünnepségekkor kérték, hogy beszéljen. A saját életét ismertette, s amikor odaért, hogy Kolozsvárra került, elérzékenyedett hangon mondta, hogy akkor a világ legjobb embereihez került, és ez egész életére kiható szerencse volt. Sok levelében is kifejtette, hogy milyen drukkok között jött akkor hozzánk, s hamar belátva, hogy jó helyre került, milyen boldogan vágott neki a Feleki hegynek, hogy Ajtonba menjen, ahol akkor ideiglenesen nagynénjénél tartózkodott.

Bizony ennek már 84 éve. Apámat a véletlen hozta össze Szádeczky Lajossal, a kiváló történész egyetemi tanárral, aki mesélte, hogy Vásárhelyt mint érettségi biztos milyen tehetséges, történelmi dolgok iránt érdeklődő fiatalembert ismert meg, akin segíteni szeretne. Apámnak talán nem is volt szándéka, hogy második elemista fia mellé nevelőt vegyen fel, de mindenkin segíteni akaró ember lévén, úgy gondolkodott, segítségére lesz, és valószínű egy ilyen derék fiatalember a fiára is jó hatással lesz.

Négy évig volt nálunk. Nemcsak mint nevelő, hanem mint mindenki által megszeretett családtag. Én első perctől nagyon megszerettem őt — mint általában az egyedülvaló gyermek, akinek nem adatott meg, hogy szeretetét testvéreivel megoszthassa, inkább vonzódik a nagyobbak iránt — szüleim után nem is tudnék senkit mondani, akit hozzám közelebb állónak tartottam volna.

Visszaemlékszem, hogy ebéd alatt heves politikai viták voltak. Kelemen, mint

minden fiatalember, nagy függetlenségi volt, apám meg a realisabb 67-es politika híve volt.

Az első években Kelemenre nagyon jellemző dolog történt. A Bölcsészeti Kar, látva szorgalmát, ösztöndíjat szavazott meg részére. Ő ezt kerekén visszautasította, azzal az indokolással, hogy megélhetése (koszt, lakás, fizetés) neki megvan. Így az ösztöndíjat adják annak, akinek mindez nincsen meg. Schilling Lajos, az akkori dékán eljött apámékhöz, kérve, hogy ezt a nyakas székelyt igyekezzenek jobb belátásra bírni, de úgy emlékszem, hogy nem sikerült elhatározásától eltéríteni.

A vakációk nagy részét is együtt töltöttük nagyanyámmal, Sövényfalván. Sokat kóboroltunk a környéken, előszeretettel mentünk a közeli Ádámosra, ahova nemcsak a templom 1526-os, legrégebbi évszámos mennyezetfestmény tanulmányozásáért mentünk, hanem Kelemen anyai nagyszülei, a kedves öreg házaspár meglátogatására. (Nagyapját Csomóss Miklósnak hívták.)

Eszembe jut egy érdekes jelenet. Az új sövényfalvi templom előtt az alföldi származású pap kijelentette, hogy mindenek megújoltanak, erre Kelemen mérgesen jegyezte meg, hogy csak az emberi agyak nem, és alaposan megleckéztette a papot, hogy a nemrég lebontott öreg sövényfalvi templom 1606-os évszámmal ellátott karzatdeszkáit tűzifának eladta.

Czecz Rózsika unokanénemmel együtt nyaranta Sövényfalván alkalmi újságot szerkesztettünk, helyi hírekkel, tréfás apróhirdetésekkel. Kelemen főképp történelmi vonatkozású cikkeket, rajzokat közölt. Egy, az ő kézírásával írt számát ma is őrzöm.

Négyévi termékeny együttlét után bevonult katonának. Ennek rövid lejárta után könyvtári szolgálat, majd tanárság következett. A kapcsolat nem szakadt meg, gyakran felkereste családomat, házunkat második otthonának tekintette.

A tanár és tanítvány közötti jóviszony sűrű tartó őszinte barátsággá fejlődött. Mikor én önálló gazdálkodóként Dobokára kerültem — főleg a húszas évektől —, szabadsága nagy részét mindig nálunk töltötte, és ezt a teljes kikapcsolódásnak, pihenésnek szentelte, de azért örömmel igyekezett a gazdasági munkákban is segíteni. Kivált jó mozgásnak is tartva, a búzakereszték pontos megszámlálását végezte nagy buzgalommal. Ottléte mindig nagy élmény volt, ha felvetődött vagy egy kérdés, érdekes és tanulságos magyarázatait öröm volt hallgatni.

Egyik nyáron — ez már a negyvenes években történt — a Dobokával szomszédos völgy községeit látogattuk meg. Így jutottunk el Szarvaskendre. Ott a plébános kezdett magyarázni a helység történetéből. Kelemen közbevágott, egy húsz perces előadást tartott az egykori szarvaskendi várról és a Kendi családról. A plébános halkán megkérdezte tőlem: a tanár úr itt született? Felvilágosítottam, hogy most van itt életében először, de úgy látszik, többet tud a községről, mint ön, aki húsz éve itt él. Azt hiszem, sok faluban, ahol megfordult, megkérdézhették volna ugyanezt.

Elkerülve Kolozsvár környékéről, ritkábban találkoztunk, de annál több levelet kaptunk tőle.

Sok méltatója jogosan sajnálkozott azon, hogy Kelemen, aki oly sokat tudott, milyen keveset írt meg; erre mintegy felelet az önvallomásszerű levél. Bizony, ha az ebben felsorolt műveket és még jó néhányat levelethetnék a könyvespolcra, a méltatóknak könnyebb dolga lett volna. Nagyon nehéz azt tudatosítani, amire nincs tárgyi bizonyíték.

Részlet 1954. II. 12-én írott leveléből:

Én is néha számot vetve az életemmel, lehanggoltan látom, hogy elapróztam és sokszor eltékoztaltam a munkaidőmet és erőmet, s több esetben félreállottam ott, ahol másokat kellett volna félrelelkíteni, ha utamba akadályokat gördítettek. Alaptermészetemben volt a hiba. Nem szerettem marakodni, inkább félreállottam. Az így elmaradt munkalehetőségekből legjobban sajnálom az unitárius egyházközösségek történetének elmaradását. Így maradtam el a Székely Oklevéltár tervezett IX., sőt akár X. kötetével, az Erdélyi Múzeum családi levéltárai ismertetésével, a XVIII. századi erdélyi magyar mennyezet- és karzatfestményekkel s egy csomó kiadvánnyal, melyeket csirájukban öltek meg [..]. Szerettem volna szülővárosom történetének előbbre vitelében is részt venni, főleg egy-egy a nagy közönséget érdeklő részletkérdés népszerűsítő megírásával. Szívesen vállaltam volna érdeklődést ébresztő népszerű előadásokat a város és a környező falvak története köréből. De engem összesen háromszor hívtak, s abból is egy, az ottaniakon túlva elmaradt. Ott a zene, flekken és a vargabéles fontosabb volt.

Pedig én tudtam népszerűsíteni a tárgyammat. Tordán, Enyeden s falukon több sikert értem el és jobban méltányoltak, mint otthon. Betelt rajtam is, hogy hazájában senki sem proféta.

Most aztán a sír szélén állva örvendek, ha még egy-két apróságot nyélbe üt-hetek, mielőtt a Házsongárdba kerülnek.

Ma még vagyunk egypár százan, akik szerencsések voltunk méríteni az ő nagy történelmi tudásából és hallgatni értékes fejtegetéseit, s vannak még sokan, de napról napra kevesebben, akik kedvesen emlékeznek vissza a kolozsvári városnéző sétákra, melyeken oly alaposan magyarázta el Kolozsvár történelmi nevezetességeit.

Végeredményben az apróbb dolgozatokból összeállított művészettörténelmi kötet és a számos méltatáson kívül semmi kézzelfogható dolog nem maradt utána. Leveleiből kitűnik, hogy talán az unitárius egyházközségek története megírásának elmaradását sajnálta a legjobban. Rengeteg adatot gyűjtött össze, és be akarta járni az egyházközségeket. Ezzel a munkával megelőzték volna az összes erdélyi egyházat. 1915-ben valami nagy sérelem érte az unitáriusok részéről, erre az egész ügyet félretette. Mint írja: „Marosszéki székely vagyok, s tudom, mi az AZÉRT IS vagy AZÉRT SEM.” Sajnos, később jött rá, hogy csak azért is kellett volna cselekednie.

Azon döbbenek meg, hogy velem ezekről a sérelmekről sohasem beszélt, csak az ötvenes években írt leveleiben érintette. Valószínű, másokkal sem közölte, hanem magába fojtva émesztette magát.

Felesége korán elhalván, hibát követett el, hogy nem házasodott meg újra. Egy megértő élettárs oldalán más körülmények között élhetett volna.

Sokan jogos sajnálattal állapítják meg: milyen kár, hogy ellevelezte az életét ahelyett, hogy valami maradandót írt volna. Lássuk, hogyan vall erről a kérdéssel Kelemen.

1956. július 1-én írott leveléből:

Minden dolgomat elkezdtem rendezni, de sok lim-lom mellett lassan megy. Sok minden összegyűlt nálam is. Csak a II—III. gimnázista koromtól levelezésem több mint 6000 darab és szinte 6 ládányi. Ezeket az Erdélyi Múzeumnak szántam volt. Részben azért, mert elég sok értékes anyag van benne, de azért is, mert ezek tanúi annak, hogy életem egy tekintélyes ideje mibe fulladt bele. — Mig mások könyveket írtak, addig én leveleket írtam s adatokat és útbaigazításokat másoknak, 95%-ban ingyen és bérmentve. Most mivel az Erdélyi Múzeum Egyesület megszűnt, tusakodom, hogy hol helyezzem biztonságba.

Lehet, hogy a hat láda sok értékes adatot tartalmaz, de mennyivel értékesebbek lennének, ha azokat géppel írta volna, s megtartott volna egy-egy másodpéldányt, és hogyha megvolnának a válaszok.

Önzetlenebb tudóst el sem tudok képzelni; szóban és írásban mindenkinek rendelkezésére állt. Hivatalában gyakran felkerestem, mindig lehetett ott találni két-három embert, aki valami történelmi dologról vagy családjá múltjáról kért felvilágosítást. Híres emlékezőtehetségénél fogva legtöbbször szóbelileg megkapták a kért felvilágosítást, de ha nem volt valamiben biztos, akkor megígérte, hogy utánanéző, és ha az érdeklődő vidéki volt, ebből is sok levél származott. Egyik levelében panaszkolja, hogy bár a lakása 400 méterre van a hivatalától, néha egy óra alatt jut haza, annyian megállítják.

A minap mesélte a radnóti gazdasági iskola volt tanára, hogy megbízást kapott, írja meg az iskola épületének a történetét (a Rákóczi-féle várkastélyban volt az iskola). Belátva, hogy hetek alatt sem tudná ezt megcsinálni, beutazott Kolozsvárra, és ott egy délután minden adatot közölt vele Kelemen, amire szüksége volt. (Még jó, hogy nem levelet írt, mert abból is egy 16 oldalas válaszlevél született volna.)

Becsületbeli kötelességének tartotta minden levélre azonnal válaszolni, és ezt elvárta másoktól is. Gyallay Domokos egyszer egy fél év múlva válaszolt a levelére. Féltette, és ráírta, hogy hat hónap, hogy ő is annyi idő múlva fog válaszolni. Gyallaynak ezt a mulasztását még harminc év múlva is felelegeti egy levelében.

Ő aztán igazán túlzott pontossággal és alaposan válaszolt minden levélíróknak és érdeklődőnek. Egyik levelében írja, hogy egy pesti érdeklődőnek a válasz két éjszakájába került, míg a két 16 oldalas levelet megírta. Mindig kézzel írt, és még töltőtollat sem használt.

Ő tulajdonképpen kutatásainak eredményeit mind megírta, de „ingyen és portómentesen”, levelek formájában, szétszórva az érdeklődők között. Soha senkinek eszébe sem jutott, hogy azt a sok munkát, amivel megterhelték, anyagilag is viszonozni kellene, de ő erre nem is tartott igényt. Ő ezt a szolgálatot kötelességének érezte. Megelégedett azzal, hogy azok, akik nyomtatásban is felhasználták a tőle kapott adatokat, az előszóban megköszönték, mint Móríc Zsigmond és a kiváló műtörténész, Balogh Jolán. Balogh Jolánnal Dobokára is eljött két napra.

Az *Ellenzékben* megírt egy tréfás igaz történetet *Hamlet Szászrégenben* címmel. Másnap az utcán rászólt egy idegen ember: „Ne vicceket írjon, írja már meg Erdély történetét.” Valóban, senki nem lett volna erre alkalmasabb. A levelében fel-

sorolt munkák elmaradását azoktól is számon kérhetjük, akik túlterhelték érdeklődésükkel, s az ő szavaival élve, belefulladásztották életét a levélírásba.

Kelemen mindig szegény ember volt. Nyugdíját is rosszul állapították meg. Hogy megélhessen, másolómunkát kellett vállalnia. De rajta az átmeneti nagyobb jövedelem sem segített (főlevéltárosi fizetés, tiszteleti nyugdíj). Akkor mindjárt fel-emelte a szegényebb rokonainak juttatott segélyt, s jó szívét ismerve, megrohanták a soha vissza nem fizető kölcsönkérők, akik nála mindig meghallgatásra találtak.

A marosvásárhelyi Szántó (most Hosszú) utcai szülőházát nagyon kikezdte az idő. Ha emléktáblával jelölik meg, talán összerokadt volna alatta, de ezt anélkül is megtette. (A nővére lakott benne, pár évvel ezelőtt bekövetkezett haláláig.) Ő így-úgy foltozgatga, de végül még jobban tönkrement, egyik fala kidőlván, lakhatatlannak nyilvánították, és pár hónappal ezelőtt lebontották.

Feleségem huszonöt évvel ezelőtt lefestette a házat, nagy örömet szerezve ezzel Kelemennek. Részletek köszönő soraiból:

Most látom, hogy szép olajképet kaptam, amiről nem is álmodtam. Ott van rajta az ócska kis ház, rozoga fedelével, szinte a levegőben lógó, kidőlni akaró kerítésével, a valóság ábrázolásával. Ott van mellette a virágos kórtefa, mely mintha az én ott töltött gyermekéveim, egy jobb jövő közös jelképeként borult volna a remény zöld színe között fehér virágba. Ott játszik a napfény az öreg falon. — Mennyi emlékek és bánat kelt fel a múlt sírjából lelkemben, midőn most a képre tekintek. Szegény jó Édesapám a nyáradszentlászlói utolsó földroncsok árából szerezte ezt a belsőséget és házacskát. Az egyszerű kis öreg ház, melyben gyermek- és ifjúkorom telt el, nekem annyi emléket jelent, hogy egy kötetet tudnék megtölteni vele. Ott írtam harmadik gimnazista koromban első művemet. Egy édesapámmal gyalog megtett rokonlátogató utunk leírását. Akkor jártam először Kolozvárt is, nem is álmodva arról, hogy életem legjavát ott fogom eltölteni. — Ez a kép nekem egy sokszoros emléke gyermek- és ifjúkoromnak, jelképe életemnek, mely roskadóban és vácogón is néha napfényre kerülve pillanatokra feledtetni, hogy itt van nemsokára a vég.

A telek jelenleg üresen áll, egyedül az öreg kórtefa emlékeztet a múltra, de az utca rendezésének ez is áldozatul fog esni.

Kelemen Lajos dobokai tartózkodásakor nemcsak aláírta a vendégkönyvet, hanem mindig vidám hangú verssel búcsúzott. Azt szoktam mondani, hogy az összes költeményei a dobokai vendégkönyvbé vannak bekötve.

Egy komolyabb hangú versét ideírom:

*Sárguló levelek hullanak a fákról,
Könnyesen búcsúznak ettől a világtól.
Arany színbe borul a fák alja tőlük,
S gyönyörű takaró szövődik belőlük.*

*Halk hullásuk olyan, mintha könny peregne,
S hogyha ránézek a hulló levelekre
És a napod rám süt késő-őszi élet,
Azt kérdem magamban: vajon meddig élek?*

*Tudom, hogy számomra nem lehet sok hátra, —
Nem szomorít mégsem napjaim múlása,
S tán ha rámborul az örök éji álom:
Akkor is időnként ide vissza vágyom.*

Doboka, 1942. november 1—3. reggelig

A 90 éven felüli ember szeretet visszagondolni az elmúlt idők eseményeire, mintegy újra átélve azokat. Én legszívesebben a Kelemen Lajossal kapcsolatos sok kedves élményemet szeretem feleleveníteni. Hálás vagyok a sorsnak, hogy tanítványa és később síríg tartó jó barátja lehettem ennek az igaz embernek.

Ha a Házsongárdi temetőben járok, legelőször is Apám és az Ő sírját keresem fel, s helyezem rájuk a kegyelet virágait, mert ennek a két embernek köszönhetek legtöbbet az életemben.

Gidófalvy István